

DANIËL DE WAELE

VERGETEN RIJKDOM

Joodse wereldliteratuur uit de klassieke oudheid

INHOUD

Een woord vooraf	9
Inleiding	11
1 Een geschiedenis met boeken	17
Intro: de Babylonische ballingschap (598-539)	18
De Perzische tijd (539-333 v.Chr.)	19
<i>Een nieuw rijk, een nieuwe vorst</i>	19
<i>Nieuwe religieuze ideeën</i>	26
De hellenistische tijd (333-63 v.Chr.)	29
<i>Alexander de Grote en het hellenisme</i>	29
<i>De Diadochen (305-63 v.Chr.)</i>	32
<i>Antiochus Epiphanes IV (175-164)</i>	37
<i>De Makkabese opstand (167-143)</i>	42
<i>De Hasmonese priesterkoningen (143-63 v.Chr.)</i>	45
De Romeinse periode (vanaf 63 v.Chr.)	50
<i>Judea onder Antipater (63-43 v.Chr.)</i>	50
<i>Judea onder Herodes de Grote (37-4 v.Chr.)</i>	54
<i>Judea onder Herodes' zonen (4 v.Chr. – ca. 40 n.Chr.)</i>	56
<i>Van koning Agrippa I tot Agrippa II (41-92)</i>	58
<i>De Joodse opstanden (66-135)</i>	61
De tijd waarin de Talmoed ontstond (3 ^e -6 ^e eeuw)	71
<i>De situatie in Palestina</i>	72
<i>Het Parthische Rijk (247 v.Chr. – 224 n.Chr.)</i>	76
<i>Onder Sassanidisch bestuur (224-651 n.Chr.)</i>	81

2	Schrift en schrijvers	88
	<i>Talen</i>	88
	<i>Papyrus en perkament, boekrol en codex</i>	94
	<i>Schriftgeleerden</i>	100
	<i>Het ontstaan van heilige boeken</i>	102
3	Tenach, het Boek der boeken	108
	<i>De Pentateuch</i>	109
	<i>Het Deuteronomistisch geschiedwerk (vroeger profeten)</i>	115
	<i>Het Chronistisch geschiedwerk</i>	118
	<i>De late profeten</i>	121
	<i>De Geschriften</i>	126
	<i>Heilige boeken: de canon</i>	135
	<i>De vorming van de canon: de Thora</i>	138
	<i>De vorming van de canon: Profeten en Geschriften</i>	140
	<i>De canon in de eerste en tweede eeuw</i>	141
	<i>Het interpreteren van de Tenach</i>	144
4	Vertalingen en versies van de Bijbel	148
	De Septuaginta	148
	<i>De Aristeasbrief</i>	150
	<i>De tekst van de Septuaginta</i>	151
	<i>Namen Joden afstand van de Septuaginta?</i>	153
	<i>Christelijke recensies van de Septuaginta</i>	155
	Apocriefen	157
	<i>Een Alexandrijnse canon?</i>	157
	<i>1 Makkabeeën</i>	160
	<i>Judit</i>	164
	<i>Wijsheid van Salomo</i>	169
	De Samaritaanse Pentateuch	176
	<i>De pre-Samaritaanse Pentateuch</i>	176
	<i>De Samaritaanse Pentateuch</i>	179
	<i>Een oud Hebreeuws schrift</i>	182
	<i>Vertalingen van de Samaritaanse Pentateuch</i>	183
	Targoems	183
	<i>De Aramese vertaling</i>	184
	<i>De verschillende targoems</i>	185
	<i>Typische kenmerken van targoems</i>	189

5	Pseudepigrafen – wonderse vertellingen	193
	<i>De auteurs</i>	194
	<i>Pseudepigrafen en het Nieuwe Testament</i>	195
	<i>De Oude Bijbelse geschiedenis van Pseudo-Philo</i>	197
	<i>Leven van Adam en Eva</i>	209
	<i>Spreuken van Pseudo-Phocylides</i>	213
	<i>Filosofen en martelaars: 4 Makkabeeën</i>	220
	<i>Testament van de twaalf patriarchen</i>	230
	<i>Apocalyptiek: 4 Ezra</i>	237
	<i>Mystiek: Sefer Hechalot (3 Henoch)</i>	246
6	De Dode Zeerollen – geschriften van een Joodse sekte	258
	<i>Teksten van de gemeenschap – Pesjer op Habakuk</i>	264
	<i>De Gemeenschapsregel</i>	267
	<i>Het Damascusgeschrift</i>	273
	<i>Hymnen</i>	278
	<i>Enkele andere belangrijke rollen</i>	282
7	Rabbijnse literatuur	284
	<i>De overlevering der vaders</i>	284
	<i>De Misjna</i>	288
	<i>De Tosefta</i>	291
	<i>De Talmoed</i>	292
	<i>Midrasjiem</i>	299
8	Griekstalige werken uit de diaspora	304
	<i>De Exagogè van Ezechiël Tragicus</i>	304
	<i>Philo van Alexandrië</i>	311
	<i>Flavius Josephus</i>	317
	Een persoonlijk woord tot slot	325
	Afkorting	329
	Geraadpleegde bronnen	331
	Verklarende woordenlijst	343
	Personenregister	349

INLEIDING

“En tot slot, mijn zoon, nog deze waarschuwing: er komt geen einde aan het aantal boeken dat geschreven wordt, en veel lezen mat het lichaam af”;¹ zo waarschuwt Prediker zijn lezers. Eigenlijk waren, zoals hij elders schrijft, gewoon *alle* dingen in het leven onuitsprekelijk vermoeiend, maar boeken maken en lezen was daar niet het minste van. Het weerhield hem er anderzijds niet van toch ook zelf nog een boekje te schrijven, het werd zelfs opgenomen in de Bijbel. Maar zo te zien hebben andere Joden zich nooit veel aangetrokken van Predikers welgemeende raad. Het is verbazingwekkend welke enorme hoeveelheid aan religieuze literatuur een klein volk als Israël bijeen heeft geschreven, in de oudheid alleen al. De hele wereld kan er zich aan laven. Doel van dít boek, ondanks Predikers waarschuwing toch weer toegevoegd aan vele andere, is die religieuze literatuur van het oude Jodendom in kaart te brengen.

Echter, één boek schrijven over de Joodse religieuze literatuur uit de oudheid betekent een keuze maken uit de overvloedige schat aan geschriften. Wat wel behandelen en wat niet? Nu was het Joodse geloofsleven in de eerste eeuwen rond het begin van onze jaartelling ongelooflijk divers, veel diverser dan het hedendaagse Jodendom. Ik heb geprobeerd die pluriformiteit via een wel overwogen keuze van boeken zichtbaar te maken. Zo krijgt de lezer niet alleen een indruk van wat voor soort boeken er zoal geschreven werden, maar ook van de vele verschillende interpretaties van de Thora die toen door allerlei Joodse groepen geboden werden. Want de Thora, of bij uitbreiding de Tenach – voor christenen het Oude Testament –, vormde als goddelijke openbaring natuurlijk het hart, het cen-

---

1 Prediker 12:12.

trum, van alle latere vertalingen, commentaren, hervertellingen en allerlei soorten uitweidingen. Ik heb van de belangrijkste diverse Joodse stromingen telkens één of enkele representatieve werken belicht. Zo krijgt de lezer een mooi overzicht van wat toen op de religieuze markt werd aangeboden aan boeken en aan overtuigingen. Eén groep Joodse geschriften ontbreekt hier: die van het Nieuwe Testament. Ook die boeken werden namelijk door Joden (en een enkele proseliet) geschreven. Maar vanwege de eigen wegen die Joden en christenen gegaan zijn, worden ze meestal niet als 'Joodse' geschriften gepresenteerd. Ik heb ze in een ander boek besproken.² Wat hier evenmin behandeld wordt zijn de 'nieuwtestamentische apocriefen' zoals gnostische evangeliën of apocriefe Handelingen en apocriefe brieven. Dit zijn geen joodse of joods-christelijke, maar wel heiden-christelijke werken, en zijn commentaren op of versies van nieuwtestamentische geschriften.

Dit boek vangt aan met een overzicht van de geschiedenis van het Joodse volk. Het gaat over de tijd vanaf de ballingschap in 600 v.Chr. tot de Bar Kochba-opstand (135 n.Chr) met een enkele uitwijding tot de 6e eeuw voor de rabbijnse literatuur. Het volgen van deze lange weg van het Joodse volk is op zich al een boeiend avontuur, maar hier is de bedoeling de verschillende boeken die verderop besproken worden, in die geschiedenis te situeren. Al die geschriften zijn namelijk niet in het luchtledige ontstaan, zij zijn telkens weer een reactie op gebeurtenissen. Doorheen de geschiedenis hebben gelovigen gezocht naar wat Thora en Tenach in hun eigen tijdsgewricht te vertellen hadden. Daartoe werden zij geïnterpreteerd, herverteld, aangevuld. In dit eerste hoofdstuk bekijken we welke boeken waar en wanneer ontstonden, en als reactie waarop. We noemen hier trouwens ook enkele heidense Griekse en Latijnse schrijvers die belangrijk zijn voor het reconstrueren van de geschiedenis.

Een tweede, kort hoofdstuk handelt over de meer technische aspecten van het schrijven. We buigen ons over de gebruikte talen: de verschillende soorten Hebreeuws, het Aramees en Grieks, de gebruikte schrifttekens (paleo-Hebreeuws, Assyrisch schrift) en de manier waarop men schreef (met of zonder spaties, het gebruik van punctuatie). Ook het vervaardigen van papyrus en perkament, boekrol en codex komt aan bod. Daarna wordt het belang van de Schriftgeleerden uitgelegd, zij waren de

---

2 D. De Waele, *De ontdekking van het Nieuwe Testament*, Averbode 2020.

geleerde ‘schrijvers’ die heilige teksten aan het papyrus of perkament toevertrouwden. Ten slotte wordt iets gezegd over hoe die heilige boeken ontstaan, gegroeid en geredigeerd zijn.

In een derde hoofdstuk worden de boeken besproken die centraal staan in de hele Joodse literatuur en samen de Tenach vormen. Hierover kan gemakkelijk een heel boek volgeschreven worden, maar dat is al vaak gebeurd, zodat ik daarnaar kan verwijzen. Hier wordt slechts een wat summier overzicht gegeven van de Tenach. Het is namelijk niet het eigenlijke onderwerp van dit boek, dat gaat over de latere Joodse literatuur. Maar natuurlijk moet ook iets gezegd worden over dat waar die latere literatuur op voortbouwt. Daarom geven we de nodige aandacht aan de Tenach, aan de verschillende soorten boeken en literatuurvormen, soms vergelijken we met andere oude oosterse literatuur. Tot slot besteden we een aantal paragrafen aan de canonvorming van de Tenach.

Van die Tenach ontstonden verschillende vertalingen en versies. Nu betekent vertalen ook altijd interpreteren. Soms is dat interpreteren beperkt, zoals bij de Septuaginta, de Griekse vertaling, soms zijn interpretaties ingrijpender, zoals in de Targoems, Aramese vertalingen van de Hebreeuwse Bijbeltekst. Er zijn verschillende Targoems, en de ene volgt de Bijbeltekst min of meer getrouw, de andere parafraseert nogal vrijelijk. We bekijken enkele voorbeelden. Opmerkelijk is dat de Septuaginta meer boeken bevat dan de Hebreeuwse Bijbel: de zogenaamde apocriefe of deuterocanonieke boeken (protestantse en katholieke benaming). Het zijn boeken die niet in de protestantse en joodse canon werden opgenomen, maar wel in de katholieke en oosters-orthodoxe Bijbels. We bekijken niet alle, maar wel enkele van die boeken die representatief zijn voor de verschillende literaire genres daarin. Maar behalve vertalingen zijn er ook verschillende ‘versies’ van de Hebreeuwse Bijbeltekst zelf. Zo is er de Samaritaanse Pentateuch (de eerste vijf boeken van de Bijbel), dat is de versie van de Thora die de Samaritanen gebruikten en die op heel wat punten afwijkt van de ons bekende tekst. Die laatste heet de masoretische tekst – zij werd verzorgd door masoreten, Joodse geleerden, en ligt aan de basis van onze moderne vertalingen. De Septuaginta is trouwens een vertaling van nog een ander Hebreeuws teksttype, dat zelf weer afwijkt van de masoretische en Samaritaanse versie. Telkens geef ik van die verschillen een aantal concrete voorbeelden, zodat de lezer zelf kan zien waarin de verschillen nu precies bestaan en hoe belangrijk of onbelangrijk ze zijn.

In het vijfde hoofdstuk worden een aantal pseudepigrafische werken behandeld; welgeteld zeven van de meer dan zestig die er zijn. Het zijn religieuze boeken die vaak onder een pseudoniem werden gepubliceerd; men gaf ze zo het gezag mee van vroegere patriarchen als Abraham, Jozef, Mozes en anderen. Ook hier wordt getracht van elk genre een typevoorbeeld te geven. Die genres zijn: hervertellingen van de Bijbel, toevoegingen bij de Bijbel, wijsheidsspreuken, een filosofisch traktaat, een voorbeeld van het genre der Testamenten, een Apocalyps en een mystiek geschrift. Vooral hier ontvouwt zich een enorme waaier aan visies, overtuigingen, denkbeelden en inzichten. Hier en daar treffen we een link aan met nieuwtestamentische geschriften.

Dé grote ontdekking van de 20e eeuw was ongetwijfeld die van de Dode Zeerollen. We bekijken wat men daar gevonden heeft. Dat zijn vooreerst Bijbelmanuscripten (we komen weer de verschillende versies tegen), dan een aantal apocriefen en pseudepigrafen, met ook enkele geheel nieuwe pseudepigrafische geschriften. Maar vooral: er werden heel wat boeken aangetroffen die geschreven werden door de religieuze gemeenschap zelf aan wie al die boeken toebehoorden. Die religieuze gemeenschap moeten we waarschijnlijk vereenzelvigen met de essenen, en zo leren we deze nogal sektarische gelovigen beter kennen door hun geschriften. Daaraan zullen we de meeste aandacht besteden. We bekijken een voorbeeld van een *pesjer* (Bijbeluitleg), twee orderegels (hoe behoorden sekteleiden zich te gedragen, wat geloofden zij), en enkele hymnen, waarin we iets proeven van hun persoonlijke devotie.

De rabbijnse literatuur komt aan bod in het zevende hoofdstuk. We leggen eerst uit wat de 'overlevering der vaderen' inhoudt. Deze werd later opgetekend in de Misjna en Tosefta, en werd nog later voorzien van zeeën van commentaren in de Talmoed (Palestijnse en Babylonische); het is een zeer omvangrijke literatuur. Ook enkele midrasjiem – dat zijn allerlei verhalen en ook wetsregels – krijgen de nodige aandacht. Rabbijnse literatuur is niet gemakkelijk. Vaak zijn het neerslagen van (gefingeerde) gesprekken tussen rabbijnen, maar die zijn nogal gecompri-meerd en voor buitenstaanders wat moeilijk te begrijpen. We zullen toch een paar voorbeelden geven en uitleggen hoe dat in zijn werk gaat: rabbijnen die met elkaar discussiëren. Nu is de rabbijnse literatuur van wat latere datum dan de andere boeken die in dit boek besproken worden. Toch heb ik ze een plaats willen geven, gewoon omdat ze belangrijk zijn,

al ga ik niet verder dan 600 n.Chr. In de middeleeuwen ging de productie van boeken en commentaren gewoon door, maar dat voert ons te ver. Anderzijds is het ook zo dat zeker de Misjna, en sommige oudere tekst-eenheden die in de Talmoed zijn opgenomen (*baraita*), teruggaan op bronnen uit de 1^e en 2^e eeuw n.Chr. In die zin passen ze dan toch ook in dit boek.

Een laatste hoofdstuk handelt over enkele Griekstalige Joodse werken. Het zijn echter, anders dan de voorgaande besproken boeken, geen religieuze werken, het zijn geen werken die goddelijk gezag claimen. Een eerste boek is een tekst voor een toneelopvoering. Het is een poëtische bewerking van het Exodusverhaal, en het enige werk dat is bewaard gebleven van alle (ook heidense) hellenistische drama's – gedeeltelijk dan nog. De werken van twee andere auteurs zijn veel belangrijker: die van Philo van Alexandrië en van Flavius Josephus, beiden uit de 1^e eeuw n.Chr. Het zijn werken waar de latere rabbijnen geen belangstelling voor hadden, maar die door christenen werden bewaard. En dat zijn er heel wat: van Philo werden liefst 35 werken bewaard, van Josephus een viertal, maar een daarvan bestaat ook weer uit twintig boeken. De werken van Philo zijn vooral exegetische werken: zij leggen de Thora uit op een allegorische wijze – kerkvaders waren daar dol op. Josephus is belangrijk voor het reconstrueren van de geschiedenis van het Jodendom. In zijn grootste, twintigdelige werk, schreef hij de geschiedenis vanaf Adam tot zijn eigen tijd. Zowat de helft van zijn boek is een hervertelling van Bijbelse stof, maar dan voor Romeinse oren – een beetje gecensureerd dus. In de tweede helft beschrijft hij de latere geschiedenis.

Dit boek, het boek dat u in handen hebt, is bedoeld voor de geïnteresseerde leek, maar ook voor wie een theologische studie aanvangt, vormt dit boek een handzame inleiding in de materie. Voorkennis is nauwelijks vereist, en moeilijke dingen worden op een heldere manier uiteengezet. Een heleboel voorbeelden maken de behandelde materie concreet. Het doel is dat de lezer zicht krijgt op de vele godsdienstige boeken van het Joodse volk, evenals op de grote religieuze diversiteit die in de eeuwen rond het begin van onze jaartelling bestond binnen het Jodendom. Daarnaast biedt het ook een mooie achtergrond waartegen de boeken van het Nieuwe Testament, die eigenlijk ook tot de Joodse literatuur behoren, beter begrepen zullen worden.

Achterin vindt men een verklarende woordenlijst en een personenregister. Tenzij anders aangegeven wordt de Nieuwe Bijbelvertaling gebruikt.

Daniël De Waele

1

EEN GESCHIEDENIS MET BOEKEN

Zeven eeuwen liggen er tussen de tijd waarin de Judeeërs in ballingschap werden weggevoerd naar het verre Babel – begin 6^e eeuw v.Chr. was dat – en de tijd waarin ze, na de mislukte opstand van de vals gebleken messias Bar Kochba, door de Romeinen uit Judea werden verdreven, in 136 n.Chr. Zeven eeuwen waarin het Joodse volk geknecht werd door de Babyloniërs, bevrijd werd door de Perzen – al werden ze niet onafhankelijk –, om dan door de Grieken te worden geregeerd en te worden verdrukt. In opstand gekomen zouden de Joden dan eindelijk onafhankelijk worden, zij het voor korte tijd, waarna de Romeinen hun veldtekens in Joodse bodem plantten. Onderdrukt en getergd kwamen de Joden weer in opstand, meer dan eens, maar tegen de militaire overmacht van de Romeinen vermochten zij niets, ondanks hun moed, ondanks hun geloofsijver, ondanks hun vertrouwen op God. In die zeven eeuwen zochten de Joden naar hoe dat dan zat, met hun God, waarom Hij de ene keer leek te zegenen, en de andere keer zijn hulp uitbleef. Wie was God? Hoe was God? Wat mocht je van Hem verwachten? Kon je te veel van Hem verlangen? Wat was de opdracht van de gelovige? Wat verwachtte God van hem of haar? Daarover schreven de Joden boeken. Veel boeken. We treffen die aan in de Bijbel, maar nog omvangrijker was de joodse religieuze literatuur buiten de Bijbel.

We beginnen ons verhaal bij de Joodse ballingen in Babel, die treurden om hun verloren vrijheid, die zich toch in dit nieuwe vreemde land probeerden te integreren, en anderzijds nieuwsgierig luisterden naar profeten die spraken van een terugkeer naar het ‘heilig land’.

INTRO: DE BABYLONISCHE BALLINGSCHAP (598-539)

Ach, hoe eenzaam zit zij neer, de eens zo levendige stad. Een weduwe is ze geworden, zij die groot was onder de volken, de vorstin van de gewesten is tot slavernij vervallen.¹

Zo zong een ons onbekende dichter zijn treurlied over de val van Jeruzalem. Vijf van die treurliederen verzamelde hij in een boek: Klaagliederen. Rond 600 v.Chr. hadden de ruwe legers van de Babyloniërs de Levant verwoest, met daarin ook het kleine staatje Juda. Dat gebeurde in verschillende etappen, maar het eindresultaat was dat de muren van de stad Jeruzalem werden neergehaald, dat de tempel van Salomo in vlammen opging en het land er desolaat bij lag. Vele Judeeërs, vooral zij die maatschappelijk iets betekenden, waren toen in lange rijen geboeid gedeporteerd naar Babel en omstreken om daar aan het werk gezet te worden: de Babylonische ballingschap. Behalve de koninklijke familie werden ook weggevoerd “alle legeraanvoerders en alle krijgslieden, tienduizend man, en alle handwerkslieden en smeden; alleen de onaanzienlijksten van het gewone volk bleven achter” – men schat de achtergeblevenen op zo’n 90 à 95 procent.² Aan de rivieren van Babel treurden de weggevoerden om hun lot. Een psalm verhaalt hoe hun bewakers en beulen hun om een lied vroegen. Maar het enige dat zij over hun lippen kregen, was een verwensing, het werd het donkerste vers uit de Bijbel: “Gelukkig hij die jouw kinderen grijpt en op de rotsen verplettert.”³ De Judeeërs waren duidelijk getraumatiseerd, de pijn sneed diep, de wraakgevoelens waren virulent. In hun nieuwe land werden de ballingen vooral tewerkgesteld in omvangrijke bouwprogramma’s. Het was uit met de vrijheid, men diende hard te werken voor een vreemd volk. Maar hoe treurig hun lot ook was, zij konden wel beschikken over wat landbouwgrond om in hun eigen levensonderhoud te voorzien en leefden samen met hun familie.

De Judese koning Jojachin was ook meegevoerd naar Babel. Aanvankelijk zat hij gevangen, maar later werd hij vrijgelaten, dat wil zeggen: hij

---

1 Klaagl. 1:1.

2 2 Kon. 24:14. G.G. Boccaccini, *Roots of Rabbinic Judaism: An Intellectual History, from Ezekiel to Daniel*, Grand Rapids 2002, 51. Ezra 2.

3 Ps. 137:9.

verbleef nu in een gouden kooi, de koninklijke familie kreeg comfortabele vertrekken toegewezen in de koninklijke burcht van Babel. Daar toog men aan het werk. De Judese koning en zijn entourage beschikten over schrijvers, en onder hun toezicht werden allerlei psalmen, woorden van profeten en verhalen over hun nationale geschiedenis verzameld, opgeschreven en geredigeerd. Zo ontstonden psalmenboeken, profetieënbundels, en het verhaal van Israëls geschiedenis (Jozua tot 2 Koningen). In het volgend hoofdstuk gaan we uitgebreider in op de vorming van de Bijbelboeken.⁴

Maar enkele Joodse profeten, zowel in Juda als in het verre Babel, profeteerden over iets waar menigeen wel naar verlangde maar niet op durfde te hopen: zij hadden het over een terugkeer naar het thuisland, naar Juda. Ezechiël, priester, een van de gedeporteerden, werd in Babel tot profeet geroepen en had in een ietwat luguber gezicht geschouwd hoe in een dal een hele hoop doodsbeenderen weer spieren en vlees en huid kregen, en hoe een geest er weer introk. De ballingen zouden herleven! Ook Jeremia had geprofeteerd over een terugkeer van de ballingen naar hun thuisland.⁵

DE PERZISCHE TIJD (539~333 V.CHR.)

Een nieuw rijk, een nieuwe vorst

Cyrus de Grote was vorst der Perzen. Zoals elk zichzelf respecterend monarch destijds, wilde hij de hele wereld veroveren. Die ‘hele wereld’ was dan wel beperkt tot de toen bekende en ‘beschaafde’ wereld, dat nam niet weg dat Cyrus het grootser zag: “Ik ben Cyrus, koning van het universum, de grote koning, de machtige koning, koning van Babylon, koning van Sumer en Akkad, koning van de vier delen van de wereld.”⁶ De uitdrukking ‘vier delen van de wereld’ betekende gewoon ‘de hele wereld’.

Cyrus (576-530) brak de macht van de Babyloniërs, hij werd de

---

4 Hoofdstuk 2, paragraaf ‘Het ontstaan van heilige boeken.’

5 Ez. 37:1-14, Jer. 31:10-14 e.a.

6 Cyruscilinder 20. Vertaling Bert van der Spek, <http://www.bijbelaantekeningen.nl/files/subject?3776.01/05/2021>. Ook in volgende; soms iets aangepast door mij.

nieuwe heerser, hij was de bevrijder. Natuurlijk wisten de Judeeërs dat God hun echte bevrijder was, en Cyrus was daarbij een instrument in zijn hand. Had de profeet Jesaja Cyrus ('Kores', in sommige Bijbelvertalingen) niet de 'gezalvde des Heren' genoemd? Al eerde hij in werkelijkheid waarschijnlijk de god Ahura Mazda, toch had God doorheen Jesaja over hem gesproken: "Dit is Mijn herder, alles wat Ik wil, brengt hij ten uitvoer: hij geeft opdracht om Jeruzalem te herbouwen en voor de tempel de fundering te leggen."⁷ Deze Jesaja was niet dezelfde als de vroegere profeet met dezelfde naam uit de 8^e eeuw v.Chr. Hij was een van de ballingen die banden had met de Jeruzalemse koninklijke familie en priesters die in Babel verbleven. Men noemt zijn werk tegenwoordig Deutero-Jesaja.⁸ Maar niet alleen de God van de Judeeërs was ingenomen met Cyrus. Ook de Babylonische god Mardoek vond in hem een geschikte verlosser voor de Babyloniërs:

en op de mensen van het land Sumer en Akkad [Babylonië], die als lijken geworden waren, richtte Mardoek zijn aandacht en hij kreeg medelijden met hen. Hij onderzocht en bekeek alle landen, hij zocht aanhoudend naar een rechtvaardige koning, zijn hartenwens. Hij nam hem bij de hand en riep zijn naam: 'Cyrus, koning van Ansjan!' Hij proclameerde zijn naam voor de heerschappij over alles.⁹

De god Mardoek had het namelijk helemaal gehad met de Babylonische koning Nabonidus, die zijn cultus had laten versloffen ten voordele van die van de maangod Sin. Vandaar dat hij zo zocht naar een rechtvaardige koning. En aldus presenteerde Cyrus zich als de uitverkorene van Mardoek. De priesters van Mardoek haalden Cyrus als bevrijder in, zoals ook de Judeeërs in hem een gezalfde van God zagen. Cyrus liet de *Esagila*, het tempelcomplex van Mardoek, restaureren, maar ook andere heiligdommen vergat hij niet. Op de Cyruscilinder (een antieke kleicilinder in spijkerschrift waarmee men in zachte klei afdrukken kon maken) wordt melding gemaakt van het herstel van tempels en de terugkeer van de vele gedeporteerden, al worden Juda of Jeruzalem niet met name genoemd. We lezen:

---

7 Jes. 44:28, 45:1. Het gaat om Deutero-Jesaja (hoofdstukken 40-55), een profeet die leefde tegen het einde van de Babylonische ballingschap. Ook Zach. 1:16-17.

8 Jesaja uit de 8^e eeuw: Jesaja 1-39; Deutero-Jesaja: hoofdstukken 40-56.

9 Cyruscilinder 11-12.

Cyruscilinder

[...] de heiligdommen aan de overzijde van de Tigris, waar voorheen hun woonsteden in puin lagen, deed ik de goden, die daarin woonden, terugkeren naar hun plaats en ik deed hen daar vestigen voor eeuwig. Al hun mensen bracht ik bijeen en deed hen terugkeren naar hun woonplaatsen.¹⁰

Verwoeste tempels heropbouwen en volken laten terugkeren naar hun vaderland, dat was de politiek van de Perzen, en ook de Judeeërs profiteerden daarvan. In het boek Ezra treffen we een edict aan waarin Cyrus de Judeeërs – of Joden zoals we ze van nu afnoemen – toestemming geeft naar Palestina terug te keren.¹¹ De toestemming om terug te keren was minder altruïsme dan wel politieke berekening van Cyrus: vooral in de periferie van zijn grote rijk was het belangrijk loyale onderdanen te hebben om de grenzen van het rijk te versterken en Perzische legers te voeden en ondersteunen op weg naar verdere veroveringen. Judea was als springplank naar Egypte van groot strategisch belang voor de Perzen. Wat de Joden betreft, lang niet iedereen keerde terug naar Judea. Babyloonië zou voor heel wat Joden het thuisland blijven, zij zouden daar een bloeiende kolonie vormen, waar veel later (500-600 n.Chr.) de bekende

¹⁰ Cyruscilinder 31-32.

¹¹ Ezra 1:2-4, ook in 2 Kron. 36:22-23. Zie ook Ezra 6:3-5.

Babylonische Talmoed zou ontstaan en ook enkele Targoems het licht zouden zien.

In het uitgestrekte Perzische Rijk was Judea (of *Jehoed*, zo heette nu het voormalige onafhankelijke Juda) slechts een kleine provincie, een kleine tempelstaat waarvan de grenzen zo'n 30 km rond de tempelstad Jeruzalem lagen. De tempel, die eertijds door de Babyloniërs was verwoest, werd nu, in 520, terug opgebouwd met financiële steun van de Perzen – zoals ook elders in het grote rijk met andere tempels gebeurde. Reeds Cyrus had daartoe het bevel gegeven, maar pas onder Darius, een opvolger van Cyrus, werd er werk van gemaakt. Darius had besloten dat “de kosten moesten worden betaald uit de koninklijke schatkist”. Het zilveren en gouden tempelgerei, dat destijds door de Babyloniërs was geroofd, was al door Cyrus teruggegeven. Alleen de ark was verloren gegaan en werd niet door een nieuwe vervangen.¹² Dit alles kaderde in de door Cyrus aangevatte politiek om alle goden in zijn rijk ‘gelukkig te maken’:

Ik liet hen in welbevinden nederzitten in hun woningen, in de heiligdommen die hen gelukkig maken. Moge alle goden die ik naar hun cultussteden heb gebracht, dagelijks voor Bel en Nabu pleiten om mijn dagen te verlengen en mogen zij goede woorden voor mij spreken en mogen zij zeggen tot Mardoek, mijn heer: ‘Koning Cyrus, die u vereert, en Cambyses, zijn zoon.’¹³

Als tegenprestatie voor al die Perzische weldaden moesten de priesters bidden voor het welzijn van de Perzische vorst en zijn zonen (opvolgers).¹⁴ Een nieuwigheid was dat de tempels nu ook centra werden voor administratieve diensten en het innen van belastingen. Darius' verordening was niet belangeloos.¹⁵ In 515 was de tempel in Jeruzalem klaar. Hoe die tempel eruitzag, weten we niet precies, waarschijnlijk kwam hij overeen met de vorige tempel van Salomo. De reacties op de tempel waren gemengd, zij die de vorige tempel nog hadden gekend waren teleurgesteld.¹⁶ Maar doorheen de tijd zou dit heiligdom verfraaid worden, en in 20 v.Chr.

---

12 Jer. 3:16.

13 Cyruscilinder 34-35. Ezra 1-2.

14 Ezra 6:4-5, 8.

15 H. Jagersma, *Geschiedenis van Israël in het oudtestamentisch tijdvak*, Kampen 1984, 268.

16 Ezra 3:12.

Koning Darius I

begon de Joods-Idumese koning Herodes met een grootscheepse vernieuwing en uitbreiding van het tempelcomplex. De tweede tempel had geen aanpalend paleis, het was niet langer een ‘koninklijk heiligdom’ zoals de tempel van Salomo was geweest. Judea was immers geen onafhankelijke staat meer en werd niet langer door een eigen koning geregeerd. Wel kenden de Joden een zekere autonomie, zeker op religieus en maatschappelijk vlak, onder hun hogepriester; zij konden leven volgens hun eigen ‘voorvaderlijke wetten’. Maar op politiek en economisch vlak, bijvoorbeeld het slaan van munten, konden Joden geen eigen koers varen; Judea was een Perzische provincie die onder leiding stond van een door de koning aangeduide satraap (provinciegouverneur), zoals Zerubbabel en Nehemia, die in de Bijbel genoemd worden.¹⁷

---

¹⁷ Neh. 5:14.

Koning Darius (522-485) was er niet op uit één uniforme wetcodex voor het hele rijk te creëren. Wel werd gestreefd naar enige standaardisering, maar Darius' 'Koningswet' varieerde wat van streek tot streek. Dat kwam omdat hij lokale tradities en wetten liet opnemen in de wettekst.¹⁸ Toch waren er ook andere invloeden, zoals van de Hammurabi-code en andere Babylonische wetten. Zo had Darius opdracht gegeven de Egyptische wetten te codificeren en deze in Egypte ook te laten onderrichten in tempels en scholen.¹⁹ In Judea was het uiteraard de Thora, de Pentateuch (de eerste vijf boeken van de Bijbel), die waarschijnlijk in de Perzische periode haar definitieve vorm kreeg, die nu als plaatselijke wet diende en die ook gesanctioneerd werd door het Perzische Rijk. In het boek Ezra wordt de 'wet van uw God' samen genoemd met de 'Koningswet'; het was de latere vorst Artaxerxes (465-424) die Darius' initiatief bevestigde. In een afschrift van een brief van de koning lezen we zijn verordening:

Alle voorschriften van de God van de hemel die zijn tempel betreffen, moeten nauwgezet worden uitgevoerd, opdat zijn toorn het rijk van de koning en zijn zonen niet zal treffen. [...] Over eenieder die de wet van uw God en de wet van de koning niet naleeft, moet zonder uitstel een oordeel worden geveld. Zo iemand moet ter dood worden gebracht of tot een lijfstraf worden veroordeeld, zijn bezit moet verbeurd verklaard worden, of er moet hem een gevangenisstraf worden opgelegd.²⁰

Aan die Thora was zo ongeveer een eeuw gewerkt, in het verre Babylo-nië. Deze Perzische legitimatie van de Thora als wet zorgde er mede voor dat die Thora gecanoniseerd zou worden. In een of andere vorm bestond die Thora, of aanzetten daartoe, al. In ieder geval werd onder de regering van Josia (rond 622 v.Chr., vóór de ballingschap) een 'wetboek' ontdekt bij herstelwerkzaamheden aan de tempel van Salomo.²¹ Volgens onderzoekers moet dat het boek Deuteronomium zijn geweest of een vroege versie daarvan. Tijdens de ballingschap werden verhalen over Abraham, de aartsvaders en Mozes, en wetsmateriaal (de Priester-

---

18 J.L. Berquist, *Judaism in Persia's Shadow: A Social and Historical Approach*, Minneapolis 1995, 55.

19 D. Nijssen, *Het wereldrijk van het Tweestromenland: De opkomst van Assyrië, Babylo-nië en Perzië*, Utrecht 2021, 294.

20 Ezra 7:23, 26.

21 2 Kon. 22.

codex) verzameld en samen met Josia's wetboek gebundeld in de Thora.

Eind 6^e eeuw v.Chr. was een eind gekomen aan de bemoeienissen van de Judese koningen met Bijbelse literatuur. De koningen uit de dynastie van David verdwijnen mysterieus uit beeld. Nu waren het de teruggekeerde priesters die invloed uitoefenden op het religieuze leven in Judea; zij controleerden de tempel, richtten een tempelbibliotheek op – en zij schreven een nieuwe nationale geschiedenis om het belang van de tempel (en hun eigen positie) te versterken. Zo ontstonden in de 4^e eeuw v. Chr. de boeken Kronieken, een hervertelling van de boeken Samuel en Koningen, waarin uitgebreid aandacht werd gegeven aan de tempel en haar bedienaars – de tempel die juist in de Perzische periode belangrijk werd als administratief centrum. Samen met de boeken Ezra en Nehemia vormde Kronieken een geheel.

Vooral na de stopzetting van de Perzische betoelaging van de tempel onder Darius' opvolger Xerxes (485-465) – het kostte allemaal te veel – werd het geven van tienden gestimuleerd.²² Er moest ergens geld gevonden worden. Ten tijde van Xerxes' opvolger Artaxerxes (465-424) ontstonden de boeken Ezra en Nehemia. Ezra spreekt van het zevende regeringsjaar van Artaxerxes en Nehemia spreekt van zijn twintigste regeringsjaar.²³ In Ezra lezen we dat Artaxerxes, anders dan zijn vader, toch weer goud en zilver voor de tempel te Jeruzalem bestemde. Dat paste – evenals de herbouw van Jeruzalems muren door Nehemia – in een politiek van versterking van de westerse provincies, die na het verlies van Egypte weer aan de rand van het rijk kwamen te liggen.²⁴

Al bestond er op religieus gebied een grote verscheidenheid binnen het Perzische Rijk, door de taal schiepen de Perzen wel een eenheid. Voor het bestuur van het land, in administratie en handel, bedienden de Perzen zich van de nieuwe *lingua franca*: het Rijksaramees. Op termijn zouden de Joden, zowel zij die in Babylonië bleven als zij die terugkeerden naar het moederland, zich vooral in het Aramees uitdrukken, al bleef Hebreeuws ook een gesproken taal, zoals blijkt uit de Bar Kochba-brieven. Zo ontstond de noodzaak om hun Hebreeuwse heilige schriften te vertalen in het Aramees. Van die aanvankelijk mondelinge vertalingen werden er een aantal opgeschreven in wat we de Targoems noemen.

Het Perzische – of naar de regerende dynastie genoemde Achaemeni-

---

22 Maleachi 3:10. Berquist, *Judaism in Persia's Shadow*, 89-93, 99.

23 Ezra 7:7-8, Neh. 2:1.

24 Ezra 7:15.

dische – rijk zou zo'n 200 jaar bestaan (van 538 tot 330 v.Chr.). In de tweede helft van zijn bestaan kende dit rijk een langzame achteruitgang. Onder Darius II werd Egypte gecontroleerd met behulp van Joodse huurotroepen, gestationeerd in Elephantine. De Joodse tempel aldaar werd om politieke redenen door Egyptenaren verwoest. In 330 veroverde Alexander de Grote het hele Perzische Rijk, dat later in een andere vorm weer zou opstaan: van 250 v.Chr. tot 220 n.Chr. spreken we van het Parthische Rijk, waar de Romeinen een lastige tegenstander aan hadden; van 220 tot 630 n.Chr. krijgen we het Sassanidische Rijk.

Nieuwe religieuze ideeën

Zo zal iedereen, van oost tot west, weten dat er niets is buiten Mij. Ik ben de HEER, er is geen ander die het licht vormt en het donker scheidt, die vrede maakt en onheil scheidt. Ik ben het, de HEER, die al deze dingen doet.²⁵

Zo hadden de Joden (of ruimer: de Israëlieten) het ook altijd geloofd. Toch vond Jesaja het nodig dit nog eens duidelijk in herinnering te brengen. Naar de vorm werden deze woorden dan wel uitgesproken voor Cyrus, in werkelijkheid waren ze bestemd voor de Joden. Die moesten maar goed onthouden dat álles, zowel vrede als onheil, licht en duisternis, uit de hand van de Heer kwam. Het was tevergeefs. In de Perzische tijd zou zich een opmerkelijke verandering voltrekken in het geloof van de Joden. Waarschijnlijk onder invloed van het zoroastrisme, de Perzische godsdienst waarin de god Ahura Mazda werd vereerd, zouden licht en donker, heil en onheil, uit elkaar worden gehaald en aan verschillende bronnen worden toegeschreven: aan God en aan zijn tegenstander, de Satan. We zien deze verandering duidelijk als we de boeken Samuel en Kronieken met elkaar vergelijken. De eindredactie van de boeken Samuel en Koningen ligt in de 6^e eeuw v.Chr., dus voor de ballingschap (de herbouw van de tempel en de Perzische overheersing worden niet genoemd). Daarin lezen we dat koning David door God wordt aangezet om zijn volk te tellen – wat zonde is; je telt je eigen macht: “De toorn des Heren ontbrandde weer tegen Israël; Hij zette David tegen hen op en zeide: Ga, tel Israël en Juda.”²⁶ David doet dit en het volk wordt ervoor

---

²⁵ Jes. 45:6-7.

²⁶ 2 Sam. 24:1

gestraft. Een bizarre geschiedenis. Als dit verhaal in de 4^e eeuw v.Chr. wordt herverteld in de boeken Kronieken, in de Perzische periode dus, luidt het: “*Satan* keerde zich tegen Israël en zette David ertoe aan in Israël een volkstelling te houden.”²⁷ De bron van het onheil ligt dan niet langer bij God maar bij zijn tegenstander. Ook in andere, late boeken van de Bijbel vinden we Satan als tegenstrever van God, hij is de aanstichter van onheil.²⁸

Maar er zijn nog opvattingen die we in de latere Bijbelboeken en in pseudepigraphen als Jubileeën en 1 Henoch en in de literatuur van Qoemran aantreffen, die invloeden verraden van het zoroastrisme. Het gaat dan om apocalyptische en dualistische opvattingen, het geloof in goede en kwade engelen, de opstanding der doden en een eeuwig oordeel. Het voert wat ver om hier uitgebreid op in te gaan, daarom slechts een enkel voorbeeld uit de zoroastrische ‘Grote Bundahisjn’, dat de Bijbellezer vertrouwd in de oren zal klinken:

En de hele mensheid zal opstaan, zowel de goeden als de kwaden [...]. Dan zal de vergadering van Isadvastar plaatsvinden. In die vergadering zal eenieder zijn eigen goede of kwade daden aanschouwen, en de goeden zullen openbaar worden te midden van de kwaden, als witte schapen tussen zwarte [...]. En op die Gathische liturgie zal de Kwade Geest, hulpeloos en zijn macht vernietigd, terugglijden in schaduwrijke duisternis langs de weg waarlangs hij gekomen is. En gesmolten metaal zal in de hel vloeien en de stank en het vuil in de aarde, waar de hel was, zal verbrand worden door dat metaal en het zal rein worden. En het gat waardoor de Kwade Geest was gekomen zal gesloten worden door dat metaal.²⁹

Zarathustra, de stichter van het zoroastrisme, leefde in de 7^e tot 6^e eeuw, dus vóór de Achaemenidische dynastie (volgens sommigen moet hij veel vroeger gedateerd worden, tussen 1400 en 1200). Mythen verhalen dat voortekenen zijn geboorte hadden begeleid, tovenaars hadden gepoogd het kind te doden, gelukkig tevergeefs. Toen hij 20 was trok hij zich terug

---

27 1 Kron. 21:1.

28 Job 1:6-8, 12; 2:1-7; Zach. 3:1-2.

29 Grote Bundahisjn 34:9, 21, 27. M. Boyce, *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*, Chicago 1984, 48, 53, 90. Vertaald uit het Engels. In de paragraaf ‘De tijd waarin de Talmoeed ontstond – Het Parthische Rijk’, komen we hierop kort terug.

BELANGRIJKE BOEKEN UIT DE PERZISCHE TIJD

Het waren vooral Bijbelboeken die in deze periode geredigeerd werden of ontstonden. Geredigeerd werden de Thora, de boeken Jozua tot en met 2 Koningen, sommige psalmenverzamelingen, spreukenverzamelingen en profetieënbundels zoals die van Proto-Jesaja (hoofdstukken 1-39). Nieuw waren profetenbundels van de profeten Deutero-Jesaja (40-55), Trito-Jesaja (56-66), Ezechiël en Jeremia en misschien ook het Twaalfprofetenboek (mogelijk ook 3^e eeuw v.Chr.). Verder nog: Spreuken 1-9, Klaagliederen, Job (5^e- 2^e eeuw v.Chr.), Ruth, Ester (tenzij 3^e eeuw v.Chr.), Daniël 2-6. Nieuw waren ook de boeken Kronieken, Ezra en Nehemia.

Het enige apocriefe geschrift uit die tijd is de Brief van Jeremia, mogelijk uit de 4^e eeuw v.Chr. Ook ontstonden in die tijd de eerste Aramese vertalingen van Bijbelboeken, de Targoems. Waarschijnlijk werden deze mondelinge vertalingen ook wel op schrift gesteld, maar de vroegste geschreven Targoems die we hebben, zijn van na het begin van onze jaartelling.

om te mediteren. Toen hij 30 was kreeg hij een visioen waarin de aartsengel Vohumanah ('goede gedachte') aan hem verscheen en hem leidde tot Ahura Mazda ('Wijze Heer'), dat is God. Het zoroastrisme is dus een geopenbaarde godsdienst. Zarathustra's prediking had nauwelijks succes, tot hij aan het hof van Visjtaspa kwam, die door een wonder voor het nieuwe geloof werd gewonnen en een grote hulp zou zijn voor de verbreiding van het geloof. Zarathustra stierf toen hij 77 was, mogelijk werd hij vermoord. Na zijn dood bleef het geloof zich verspreiden. Het zoroastrisme van de Achaemeniden was niet hetzelfde als dat van de latere Sassaniden. Toch vertoont het Perzische wereldbeeld uit de tijd van Darius vele gelijkenissen met dat van de later op schrift gestelde Avesta. Onderzoekers zien voldoende overeenkomsten om te spreken van een evoluerend zoroastrisme.³⁰ Dat zoroastrisme leefde rustig voort, om in de 3e eeuw n.Chr. weer op te bloeien in het Sassanidische Rijk (3e-7e eeuw). Het zoroastrisme leert dat er slechts één God is, Ahura Mazda, eeuwig en ongeschapen, die de bron is van alle goedwillende goddelijke wezens. Hij schiep de wereld en al het goede door zijn heilige Geest: Spenta Mainyu is zijn vertegenwoordiger en is toch één met hem, ondeelbaar en toch

30 J. Rose, *Zoroastrianism: An Introduction*, London 2010, 27 e.v.

onderscheiden. Al hebben we te maken met een monotheïstische godsdienst, toch is het dualisme onmiskenbaar: er is naast Ahura Mazda immers een god van het kwaad: Angra Mainyu. Maar aan het eind van de wereldtijd zal Ahura Mazda hem overwinnen en zal het kwaad vernietigd worden. Dan zullen de doden opstaan en een nieuw leven beginnen. In dit leven dient de mens in de eeuwige strijd tussen de 'goede' en 'kwade' god te kiezen.³¹ Het zoroastrisme kende ook wel andere goden of halfgoden, die in een van beide kampen zaten: yazads of engelen waren goed, devas waren demonen. Een belangrijke yazad was Mithra, die erg vereerd werd, om niet te zeggen, aanbeden werd.

DE HELLENISTISCHE TIJD (333~63 V.CHR.)

Alexander de Grote en het hellenisme

In de 5^e eeuw waren er verschillende oorlogen geweest tussen de Griekse stadsstaten en de Perzen. Meerdere keren hadden de Perzen veldtochten ondernomen tegen Griekenland, maar hun succes was steeds beperkt en tijdelijk gebleven. Nu brak de tijd aan voor een omgekeerde beweging: de Grieken zouden Perzië binnenvallen.

Alexander de Grote (356-323) was, nadat hij vanuit Macedonië Griekenland had geannexeerd, de Hellespont overgestoken om de Griekse steden langs de kust van Klein-Azië te bevrijden van het Perzische juk, en meteen maar verder op te trekken.³² De Perzische koning Darius III liet deze brutaliteit niet over zijn kant gaan en wachtte hem op met een strijdmacht van liefst honderduizend man. Het was dan wel een groot leger, het was ook een bonte verzameling van eenheden die gerekruteerd waren uit de verschillende overwonnen volken en uit huurtroepen, waaronder opmerkelijk genoeg ook heel wat Grieken.

Het Perzische leger was niet bepaald goed georganiseerd. Het plaatsje Issus in Syrië, waar Darius Alexander opwachtte, was ook al ongelukkig gekozen: in de nauwe passage tussen het Taurusgebergte en de zee konden de Perzen met hun enorme troepenmacht maar moeilijk manoeu-

---

31 Zie daarover G.W. Carter, *Zoroastrism and Judaism*, Boston 1918 (reprint).

32 Zie voor deze periode: H. Jagersma, *Geschiedenis van Israël: Van Alexander de Grote tot Bar Kochba*, Kampen 1985.

Een fascinerende studie over de geschriften die de Bijbel niet hebben gehaald. Geschreven in de meeslepende taal die de recensenten roemden in De Waele's vorige boek *Ontluikend christendom*.

Wat gebeurde er met Adam en Eva toen ze uit het paradijs waren verdreven? Hoe verleidde Potifars vrouw Jozef? Vragen als deze, waar de Bijbel nauwelijks op ingaat, krijgen een antwoord in boeken die Joden schreven rond het begin van onze jaartelling. Daniël De Waele onthult die vergeten rijkdom van deze Joodse geschriften uit de oudheid. Hij laat de lezer proeven van diep mystieke teksten, wijze spreuken, martelaarsverhalen, apocalyptische visioenen, strenge wetsregels en rabbijnse interpretaties van de oude Bijbelverhalen.

'De lezer wordt kundig binnengeleid in de verbluffend diverse wereld van het vroege Jodendom en haar onwaarschijnlijk rijke schat aan religieuze boeken.'

Jona Lendering

Dr. Daniël De Waele is docent Protestantse godsdienst en docent Nieuwe Testament aan het Hoger Instituut voor Protestantse Godsdienstwetenschappen te Brussel. Van zijn hand verscheen eerder *Ontluikend christendom* (2021).

Over *Ontluikend christendom*

'Ontzettend fascinerend' ★★★★★ Trouw

'Fabelachtige rijkdom' ★★★★★ nrc

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

ISBN 978 90 435 3842 8 • NUR 716

9 789043 538428